



Анастасія Мерник,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри теорії
і філософії права
Національного юридичного
університету України
імені Ярослава Мудрого,
головний спеціаліст відділу
державної реєстрації
друкованих засобів масової
інформації та громадських
формувань Управління
державної реєстрації
Головного територіального
управління юстиції
у Харківській області

Розвиток вчень про підстави й умови обмежень прав і свобод людини та громадянина в українській суспільно-правовій думці

УДК 342.7

Стаття присвячена розгляду питання розвитку вчень про підстави й умови обмежень прав і свобод людини та громадянина в українській суспільно-правовій думці. У цій роботі розкриваються принципи взаємовідносин держави й особи щодо забезпечення та гарантування прав і свобод людини та громадянина. Надається головна характеристика філософсько-правового досягнення української суспільно-правової думки у сфері забезпечення прав і свобод

людини та громадянина, яка полягає у прагненні віднайти вирішення проблеми обмеження прав і свобод людини та громадянина в межах розвитку теорії правової держави як елемента загальної теорії свободи людини. На цій основі сформувалася ідея панування права, суть якої полягає в тому, що механізм реалізації та захисту прав і свобод людини та громадянина має зумовити запровадження принципу недопущення незаконного обмеження прав і свобод



людини та громадянина в реальні суспільно-правові відносини українського сьогодення.

Ключові слова: правове регулювання, обмеження прав, обмеження свобод, правова держава, обов'язок людини, обов'язок громадянина.

А. Мерник. Развитие учений об основаниях и условиях ограничении прав и свобод человека и гражданина в украинской общественно-правовой мысли

Статья посвящена рассмотрению вопроса развития учений об основаниях и условиях ограничении прав и свобод человека и гражданина в украинской общественно-правовой мысли. Раскрываются принципы взаимоотношений государства и личности по обеспечению и гарантированию прав и свобод человека и гражданина. Предоставляется главная характеристика философско-правового достижения украинской общественно-правовой мысли в вопросе обеспечения прав и свобод человека и гражданина, которое заключается в стремлении найти решение проблемы ограничения прав и свобод человека и гражданина в рамках развития теории правового государства как элемента общей теории свободы человека. На этой основе сформировалась идея господства права, суть которой состоит в том, что механизм реализации и защиты прав и свобод человека и гражданина должен обусловить введение принципа недопущения незаконного ограничения прав и свобод человека и гражданина в реальные общественно-правовые отношения украинского настоящего.

Ключевые слова: правовое регулирование, ограничение прав, ограничение свобод, правовое государство, обязанность человека, обязанность гражданина.

A. Mernyk. Development of the doctrine of the basis and the conditions of restriction of rights and freedoms of man and citizen in the Ukrainian social-legal thought

The article is devoted to the consideration of the development of the doctrine of the grounds and conditions of restric-

Постановка проблеми дослідження. Межі прав і свобод особистості співвідносяться з їх правовим регулюванням, у зв'язку з чим відповідно до одного із підходів поняття свободи можна розглядати як право робити все те, що дозволяють закони.

Водночас необхідно наголосити на двох важливих обставинах: свобода громадянина повинна базуватися на його думці про забезпечення власного спокою та безпеки, і щоб людина мала таку свободу, закон повинен передбачати норми, відповідно до яких один громадянин не відчуває страху перед іншими, але всі відчувають відповідальність перед законом. Закон не має нічого забороняти, окрім того, що є шкідливим будь-якій особі та суспільству загалом.

Сьогодні рівень розвитку уявлень про права і свободи перебуває на такому рівні, що вже не можна

стверджувати, що «закон, який визначає особисту свободу, не може бути для всіх однаковий, бо має передбачати обсяг прав і свобод, виходячи, перш за все, зі станового положення» [1, с. 25].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зазначена проблематика частково була предметом дослідження багатьох вчених у сфері теорії та історії держави та права, філософії права, конституційного права. Зокрема, питання про підстави й умови обмежень прав і свобод людини та громадянина у своїх роботах досліджували П. Рабінович, Ю. Цуркан-Сайфуліна, В. Качур, Н. Волкова, К. Гасанов, Д. Карпов, В. Радченко та ін.

Метою і завданням дослідження є аналіз вчень про підстави й умови обмежень прав і свобод людини та громадянина в українській суспільно-правовій думці, виділення особливостей погля-

tion of human and civil rights and freedoms in Ukrainian social and legal thought. The principles of relations between the state and the person concerning ensuring and guaranteeing the rights and freedoms of man and citizen are revealed. The main characteristic of the philosophical and legal achievement of the Ukrainian social and legal thought in the matter of securing human and civil rights and freedoms, which was in the quest to find a solution to the problem of limiting the rights and freedoms of man and citizen in the framework of the development of the theory of the rule of law, as an element of the general theory of human freedom, is given. On this basis, the idea of the rule of law was formed, the essence of which is that the mechanism for the implementation and protection of human and civil rights and freedoms should result in the introduction of the principle of preventing the unlawful restriction of human and citizen's rights and freedoms in the real social and legal relations of the present-day Ukraine.

The limits of the rights and freedoms of the individual relate to their legal regulation, in connection with which according to one of the approaches the concept of freedom can be regarded as the right to do all that the laws allow.

At the same time, two important circumstances need to be emphasized: citizen's freedom must be based on his belief in securing his own peace and security; and in order for a person to have such freedom, the law should envisage the norms according to which one citizen does not feel fear to others, but everyone feels the responsibility before the law. The law has nothing to prohibit, except that it is harmful to any person and society as a whole.

Today, the level of development of ideas about the rights and freedoms are at such a level that it can not be argued that the law that defines personal freedom can not be the same for all, since it should provide for the scope of rights and freedoms, first of all, from the status quo.

Key words: legal regulation, restriction of rights, restriction of freedoms, the rule of law, the duty of a person, the duty of a citizen.

Today, the level of development of ideas about the rights and freedoms are at such a level that it can not be argued that the law that defines personal freedom can not be the same for all, since it should provide for the scope of rights and freedoms, first of all, from the status quo.

Key words: legal regulation, restriction of rights, restriction of freedoms, the rule of law, the duty of a person, the duty of a citizen.

ду вітчизняних науковців та філософів щодо питань взаємодії держави та людини в умовах історичного формування ідеї прав і свобод людини та громадянина, підстав їх обмеження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Збереження свободи та дотримання прав людини є загальною метою всього людства, яку можливо досягти тільки шляхом дотримання взаємних прав і виконанням обов'язків. Щоб не порушувати чужі права і охороняти власні, потрібно знати, які дії є правомірними, а які порушують правові приписи.

Розглядаючи проблему універсальності прав людини, не можна оминати питання їх обмеження. Йдеться не про визначення юридичних меж природного права, а про обмеження закріплених у відповідних нормативних актах прав людини. Визначення юридичних меж прав людини є ширшим поняттям, що визначається такими чинниками: інтереси (потреби) людини, збалансовані з потребами суспільства; мораль, що домінує у відповідному суспільстві в певний час; мета певного права людини та відповідність їй правореалізаційної, правозабезпечувальної та правообмежувальної діяльності держави [2, с. 13].

Свобода людини обмежується: 1) свободою інших людей; 2) кількістю прав, що їй належать; 3) її фізичними й моральними силами, потребами для користування правом. Оскільки право свободи є загальним для всіх людей, то кожен може робити тільки те, що відповідає свободі всіх інших людей. В цих межах свобода називається законною, а дії, що виходять за ці межі, незаконними та самовільними.

Як зазначав А. Куніцин, право залишається недійсним, якщо не може бути інакше реалізовано в дійство, як з порушенням прав інших людей. Право в загальному значенні є свобода що-небудь робити чи не робити. На що людина має право, то вільно може вчиняти. Отже, свобода людини обмежується її правами [3, с. 44].

М. Ковалевський своєю чергою звертав увагу на наявність тенденції у вітчизняній суспільно-правовій думці XVIII століття бачити в праві лише створення держави, що допускає можливість повного скасування індивідуальних гарантій в інтересах цілого. Народний порятунок або державна необхідність зі стародавніх часів визнавалися виправданням будь-якого свавілля держави до своїх підданих. Заперечуючи такий підхід, він вважав, що держава не може повністю скасувати особисті права в інтересах самозбереження, оскільки «визнання їх є такою ж вимогою громадської солідарності, як встановлення самого факту існування держави» [4, с. 106].

Необхідно зазначити, що термін «обмеження» використовується як для визначення юридичних меж прав людини, так і для власне обмежень остан-

ніх. Так, І. Ліщина визначає низку допустимих обмежень прав людини, спричинених об'єктивними обставинами чи необхідних для існування суспільства: обмеження, зумовлені рівнем економічного, соціального, духовного та культурного розвитку суспільства; пов'язані з конкретним власником прав, його економічними, фізичними та іншими особливостями; такі, що випливають з формули «права людини обмежують права іншого власника прав»; такі, що вводить держава (постійні чи тимчасові) [5, с. 8].

Отже, можна зробити висновок, що до обмежень у вузькому розумінні належать лише ті, що входять до останньої з наведених груп, причому переважно тимчасові. Наприклад, стаття 29 Загальної декларації прав людини містить формулювання постійних обмежень, необхідних для існування суспільства, які може вводити держава «для задоволення справедливих вимог моралі, суспільного порядку і загального добробуту» [6]. У статті 10 Європейської конвенції з прав людини міститься схожа підстава постійних обмежень: «в інтересах державної безпеки та територіальної цілісності» тощо [7]. Такі обмеження можуть встановлюватися лише законами й у визначеному законодавством обсязі.

Прихильником ідеї обмеження державної влади на основі створення правового законодавства та визнання за особистістю невідчужуваних прав також був Б. Кістяківський, який вважав, що в правовій державі державна влада перебуває в певних межах, які вона не повинна перетинати. Обмеження влади в правовій державі створюється визнанням за особистістю невід'ємних, непорушних, недоторканих і невідчужуваних прав. Обґрунтовуючи свою позицію на основі аналізу поглядів Т. Гоббса, Й. Фіхте та Г. Гегеля, Б. Кістяківський вказував на те, що «необмеженість повноважень державної влади і повне поглинання особистості, що вимушена беззаперечно підпорядковуватися державі, надають абсолютно монархічній державі звіриний вигляд» [8, с. 222].

Б. Кістяківський все ж передбачав, що в соціалістичному суспільстві особистість значною мірою позбавлена тієї сфери безмежної особистої свободи, яка в сучасному суспільстві створюється цивільним правом [9, с. 170].

Проте він переконливо доводив, що саме держава є тією реальною інституцією, за допомогою якої можна реалізувати те, що потрібно цивілізованій спільноті, особистості. На відміну від позитивістів, український правознавець ідентифікував державу і право з огляду на обмеження або подолання державою своїх примусових функцій. «У Кістяківського, – зазначає А. Фінько, – йшлося про єдине явище «держава – право» як втілення трансісторичної, етичної та логіко-нормативної ідеї права» [10, с. 172].



«Панування правової ідеї у сучасній державі, – писав учений, – зумовлюється і регулюється правовими нормами. Отже, влада, зрештою, не є пануванням осіб, що наділені владою, а є служінням цих осіб загальному благу» [11, с. 841], тобто ідеям і потребам суспільства, що і є головною метою держави.

Б. Кістяківський пов'язує формування «правового суспільства» з формуванням основного його суб'єкта – «правової особистості». «Під правовим суспільством, – зазначає С. Максимов, – розуміється саморегульоване суспільство, в якому обмеження свободи одного суб'єкта є також рівна свобода іншого суб'єкта, або таке суспільство, в якому утверджений принцип панування права. Поняття «панування права» є близьким за значенням поняттям «верховенство права» і «правління права». Його вживання пояснюється тим, що саме воно застосовувалося у вітчизняній дореволюційній філософії права, зокрема Б. Кістяківським» [12, с. 310].

Розглядаючи сутність свободи в умовах правової держави, можна дійти висновку, що тільки закон може обмежувати свободу. За таких обставин можна виділити два критерії обмеження:

- 1) за умови рівного обмеження для всіх;
- 2) необхідності такого обмеження для забезпечення індивідуальної сфери кожного.

Необхідно зазначити, що розвиток політичних ідей і державних відносин перебуває у прямому зв'язку і здійснює на практиці великий принцип обмеження державної влади не тільки індивідуальними правами, а й принципом панування права. Викладені положення можна співвіднести з думкою німецького філософа К. Каутського про необхідність обмеження центральної влади інтересами і правами громадян [13, с. 45].

В цілому у вітчизняній правовій науці кінця XIX – початку XX століть домінуючою була думка, згідно з якою правова держава має на меті забезпечити панування свободи індивіда й неприпустимість порушення (обмеження) прав і свобод людини, встановлених законом.

Г. Шершеневич зазначав, що справа не в тому, щоб зв'язати державу нормами права. Питання в тому, як організувати владу так, щоб був неможливим або доведеним до мінімуму конфлікт між правом так званих пануючих верств населення і моральними переконаннями підвладних їм громадян. Досліджуючи сутність і напрямок розвитку правової держави, він доходить висновку про необхідність:

- 1) впровадження ідеї законності, яка полягає у створенні численних норм права, що детально та всебічно визначають межі свободи кожного і розмежовують інтереси членів суспільства;

- 2) організації державної влади таким чином, щоб ці норми права дотримувалися [14, с. 209].

Сутність права виражається в його двох основних функціях: з одного боку, воно надає особі межі свободи, з іншого – обмежує цю сферу приписами та обов'язковими правилами. Розглядаючи зміст права як зовнішню свободу особи, можна виробити поняття права як сукупності норм, що надають і обмежують зовнішню свободу осіб у їх взаємних відносинах.

Але в періоди історичних революційних подій виникає необхідність з'ясування питання міри свободи та її гарантії постійності. Іншими словами, необхідно знайти відповідь на питання, яким чином і якою мірою свобода в праві повинна обмежуватися під час народних заворушень? У разі, коли йдеться про саме існування держави (не державної влади), уряд певної країни повинен бути наділений всіма необхідними правовими повноваженнями для відвернення негативних наслідків для всього суспільства.

Так, на думку Є. Скрипильова, однією з основних складових ліберальної програми формування політичних та громадянських прав має бути ідея, згідно з якою сукупність свобод – це обмеження державної влади, засновані на законі, які виражають міру необхідної рівноваги у взаєминах особистості та держави [15, с. 42].

Згодом спектр наукових досліджень змістився до обґрунтування теорії, згідно з якою обмеження прав і свобод може встановлюватися тільки судом, що повинно розглядатися як основна гарантія дотримання прав і свобод людини та громадянина. Деталізуючи зазначену тезу, необхідно наголосити, що жодне покарання, стягнення або обмеження прав не може бути застосовано до людини і громадянина будь-якою владою, крім судової. Тобто спрямованість зазначеного принципу передбачає охорону судом прав громадян і неможливість їх обмеження в законодавчому порядку.

Особливу думку щодо проблеми обмеження прав і свобод відстоював М. Бердяєв, який вважав, що основним чинником, що обмежує свободу людини, є пануюче у світі зло, з яким необхідно боротися. Центром проблематики взаємовідносин держави, людини і громадянина, на його думку, є обмеження будь-якої державної влади не людською волею або суб'єктивною волею частини народу, а її обмеження абсолютними ідеями, підпорядкування держави об'єктивному Розуму. Цим було б обмежено прагнення держави підпорядкувати собі особистість людини, створено механізм захисту людини та громадянина від державного примусу. Усвідомлюючи необхідність обмеження свавілля держави, М. Бердяєв не пропонував дієвих механізмів захисту прав і свобод особистості та протидії необґрунтованому введенню їх обмежень [16, с. 286].

Таким чином, у вітчизняній доктрині теоретичні пошуки громадянського ідеалу набували особливої актуальності. Водночас право виступало головним гарантом дотримання прав і свобод людини та громадянина, недопущення їх незаконного обмеження. Але, не зважаючи на це, вітчизняні мислители не звернули уваги на людину з її реальними, а не задекларованими правами.

Бачимо, що в розвитку вітчизняного вчення про державу та право поступово утверджується ідея прав людини, особливо наприкінці XIX – початку XX століть. Відбувається формування засад балансу інтересів особистості й держави, принципів обмеження прав і свобод особистості. Однак цей процес не отримав логічного завершення, будучи перерваним на тривалий час, коли після 1917 року панівною стала класова теорія особистості та її прав.

Тому міркування про суб'єктивні права громадян стали вважатися багатьма післяреволюційними теоретиками проявами буржуазного індивідуалізму. В основу нової суспільної системи було закладено невизнання свободи як принципу, ідеї заперечення «правової держави», а тому права і свободи людини та громадянина проголошувалися тільки в тому обсязі, в якому держава могла їх забезпечити своїми конкретними діями. На цій основі була сформована «необмежена виконавча влада», яка спиралася на повне заперечення прав і свобод людини, не обмежена судовим контролем, що в своїй сукупності стало причиною численних зловживань та порушень посадовими особами.

П. Карадж-Іскров зазначав, що індивідуальна свобода не є для нас таким основним принципом, як на заході; нашою державою перейнято ідеї колективізму і вона не схильна висувати на перший план особистість. Навпаки, вона розглядає окремих осіб як засіб для досягнення своїх цілей.

Що стосується класового підходу до проблем демократії, то його реалізація знайшла вираження в допущенні масових обмежень прав і свобод особами, які належать до експлуататорських класів.

До початку періоду перебудови в радянській науковій літературі було прийнято вважати, що «право особистої свободи було і є поняття конкретне, класове» [17, с. 42].

Відображаючи реальний стан законодавства колишніх соціалістичних країн, професор Н. Фарберов вказував: «Народно-демократичні конституції, на відміну від буржуазних конституцій, не приховують класового змісту прав і свобод громадян. Вони відкрито і прямо забороняють використання прав і свобод, спрямованих проти принципів народно-демократичного ладу», звертаючи увагу на те, що «використання прав і свобод в антинародних цілях визнається конституціями

народних республік злочинним і карається згідно з законом» [18, с. 10].

Указаними обставинами й необхідністю захисту прав працюючих пояснювалося застосування до громадян жорстких заходів обмежень, зокрема, надзвичайного характеру. Водночас частою практикою було застосування насильства там, де в цьому не було необхідності. В цілому, на різних етапах існування СРСР діяла адміністративно-командна система, яка була заснована на обмеженні свободи людини, а людина розглядалась як об'єкт, якому було адресовано команди, заборони, дозволи.

Звертаючись до сучасної української доктрини обмеження прав і свобод людини й громадянина, слід зазначити, що науковці звертають увагу на те, що один із базових принципів правового статусу особи свідчить, що права і свободи людини під час їх реалізації не повинні шкодити правам і свободам інших осіб, а також іншим захищеним правом інтересам особи, суспільства й держави. З цією метою держави за допомогою національних та міжнародних правових засобів вдаються до обмеження прав і свобод людини [19, с. 102].

П. Рабінович зазначає, що реальне та ефективне здійснення основних прав та свобод людини видається неможливим без чіткого та оптимального (у тих чи інших конкретно-історичних умовах) встановлення меж їхньої реалізації. Він зауважує, що «сучасна, новітня історія людства є історією боротьби саме за межі прав людини (а конкретніше – за юридичне закріплення та юридичну інтерпретацію таких меж)» [20, с. 8]. Питання обмеження прав і свобод людини та громадянина в умовах надзвичайних станів займає особливе місце в підінституті меж прав людини, оскільки є відображенням співвідношення приватного та публічного інтересу в політико-правовій організації суспільства.

У Національній стратегії у сфері прав людини наголошується, що означена проблематика нині є особливо актуальною в Україні, де «у кризовій ситуації ризику непропорційного обмеження прав і свобод людини зростають, що потребує особливою контролю з боку суспільства» [21].

Висновки. Таким чином, у вітчизняній юридичній доктрині переважаючим було прагнення знайти вирішення проблеми обмеження прав і свобод людини та громадянина в межах розвитку теорії правової держави як елемента загальної теорії свободи людини.

На початку XX століття характерною рисою представників школи «відродженого природного права» було те, що центральною проблемою природного права вони одноставно визнавали проблему особистості та її невідчужуваних прав, зважаючи на те, що природне право особистості не підлягає жодній оцінці, будучи абсолютною цінністю.



Але згодом в країнах СРСР людська особистість як така представляла дуже невелику цінність. Як відзначається в сучасній науковій літературі, протягом тривалого часу основою офіційної ідеології в країнах радянського табору була жертвність на користь загального блага (під яким завжди розумілося благо й велич держави), а не прагнення до благополуччя окремої людини. Відповідно це перешкоджало досягненню розумного балансу інтересів особистості й держави та розвитку вчення про обмеження прав і свобод людини й громадянина.

Сучасна українська доктрина обмеження прав і свобод людини й громадянина чітко відрізняється від доктрини минулого, її основною метою є реалізація забезпечення пріоритетності прав і свобод людини як головного чинника під час визначення державної політики, прийняття рішень органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Запровадження системного підходу до виконання завдань та забезпечення узгодженості дій органів державної влади та органів місцевого самоврядування у сфері прав і свобод людини, створення в Україні ефективного (доступного, зрозумілого, передбачуваного) механізму реалізації та захисту прав і свобод людини має зумовити запровадження принципу недопущення незаконного обмеження прав і свобод людини і громадянина в умовах надзвичайного стану в реальні суспільно-правові відносини українського сьогодення.

Список використаних джерел:

1. Сперанский М. М. Введение к уложению государственных законов. // Права человека и правовая мысль (XVIII - начало XIX вв): Антология. – Курск, 2001. – С. 25-32.
2. Європейський суд з прав людини: матеріали практики (2005–2006 рр.). Праці Львівської лабораторії прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування АПРН України. Сер. II. Коментарі прав і законодавства. Вип. 7. – К.: Фенікс, 2007. – 272 с.
3. Куницын А. П. Право естественное. Права человека и правовая мысль (XVIII - начало XIX вв): Антология. – Курск, 2001. – С. 44-46.
4. Ковалевский М. М. Учение о личных правах. Права человека и правовая мысль (XVIII - начало XIX вв.): Антология. – Курск, 2001. – С. 106.
5. Лищина И. Ю. Международные механизмы защиты прав человека. Харьковская правозащитная группа. – Х.: Фолио, 2001. – 112 с.
6. Загальна декларація прав людини: ООН; Декларація, Міжнародний документ від 10.12.1948: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015
7. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Рада Європи; Конвенція, Міжнародний документ від 04.11.1950: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_004
8. Кистяковский Б. А. Государство и личность. Права человека и правовая мысль (XVIII - начало XIX вв): Антология. – Курск, 2001. – С. 222.
9. Златопольский А. А. Некоторые методологические вопросы взаимоотношений личности и государства. Права человека: время трудных решений. // Отв. ред. Лукашева Е.А., Славин М. М. – М.: ИГОАН, 1991. – 235 с.
10. Фінько А.Є. До питання про політико-правову теорію етичного реформсоціалізму (на прикладі Б. Кістяківського). Етика і політика. – К.: Стило, Інститут філософії ім. Г.Сковороди НАН України, 2001. – С. 126-182.
11. Антологія лібералізму: політико-правничі вчення та верховенство права / Упор.: С. Головатий, М. Козюбра, О. Сироїд, О. Волкова, А. Червко. – К.: «Книги для бізнесу», 2008. – 462 с.
12. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография. – Харьков: Право, 2002. – 328 с.
13. Каутский К. Развитие государственного строя на Западе. Карл Каутский; Пер. Г.Ф. Львовича. – 2-е изд. – Санкт-Петербург: тип. Альшутлера, 1905. – 48 с.
14. Шершеневич Г.Ф. Общая теория права: Учеб. пособие: В 2 т. – М.: Изд-во «Юридический колледж МГУ», 1995 – Т. 1. Вып. 1. – 210 с.
15. Развитие отечественного права во второй половине XIX – начале XX века / Отв. ред. Скрипилев Е. А. – М.: Наука, 1997. – 242 с.
16. Бердяев Н. А. Новое религиозное сознание и общественность. – СПб.: Изд-во М. В. Пирожкова, 1907. – 235 с.
17. Архипова Т. Г. Права человека и современное государство российское // Право на свободу: Материалы международной конференции «История борьбы за свободу в XVII - XX вв». – М.: РГГУ, 2000. – С. 42-48.
18. Государственное право стран народной демократии / Под ред. Котова В.Ф. – М.: Госюриздат, 1961. – 189 с.
19. А. В. Самогуга. Обмеження конституційних прав і свобод людини й громадянина як предмет порівняльно-правового дослідження: Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – Вип 2, 2011. – С. 102-109.
20. Рабінович П. М. Межі здійснення прав людини (загальнотеоретичний аспект): Вісник Академії правових наук України. – № 6. – 1996. – С. 5-13.
21. Національна стратегія у сфері прав людини: затв. Указом Президента України від 25 серп. 2015 р. № 501/2015 // Урядовий кур'єр. – 2015. – № 160.